

ماهیت و مؤلفه‌های بنیادین انتظار، در اندیشه حضرت آیت‌الله خامنه‌ای

حسن ملایی^۱

چکیده

از واژگان پرکاربرد در عرصه مهدویت، «انتظار موعود» است که در طول تاریخ نوع برداشت از آن، بر رفتارهای عالمان دین اثر مستقیمی داشته است. نظم فکری موجود در بیانات امام خامنه‌ای و نیز شیوه رهبری ایشان، این نکته را در ذهن تداعی می‌کند که «ماهیت انتظار و مؤلفه‌های آن در اندیشه حضرت آیت‌الله خامنه‌ای چگونه است.» این نوشتار با روش توصیفی- تحلیلی و با استفاده از داده‌های کتابخانه‌ای از سخنان ایشان، به این نکته دست یافته است که حقیقت انتظار از منظر ایشان، روحیه و رفتارجهادی به منظور آماده سازی فرد و جامعه برای ظهور است و چهار مؤلفه اصلی «انتقاد»، «اعتقاد»، «اعتماد» و «اشتیاق»؛ چهار چوب بنیادین انتظار را در تفکر ایشان تشکیل می‌دهد.

واژگان کلیدی: مهدویت، ماهیت انتظار، آیت‌الله خامنه‌ای، مؤلفه‌های انتظار.

مقدمه

مهدویت و انتظار گنجینه گران قیمتی است که در صورت استخراج مرواریدهای علمی و عملی و کاربست آن‌ها در عرصه‌های گوناگون زندگی فردی و اجتماعی؛ آثار و برکات کم نظیر آن را همگان مشاهده خواهند کرد. بدیهی است استخراج این معدن قیمتی به علوم، فنون و مهارت‌هایی نیازمند است که همین پیش نیاز سبب می‌شود تا سراغ خبرگان و اندیشمندانی برویم که به این دانش‌ها و مهارت‌ها مجهز هستند. علاوه بر این تخصص، داشتن نگاه جامع و همه جانبه به مقوله مهدویت و انتظار در تبیین آن تأثیر به‌سزایی خواهد داشت.

علت بررسی اندیشه مهدوی رهبر معظم انقلاب آن است که ایشان از محدود عالمان و دانشمندانی هستند که هم در بعد بهره‌مندی از علوم و فنون استنباط مجتهدانه از متون دینی، از لحاظ داشتن منظومه فکری و نگاه جامع، زبان زد خاص و عام و اندیشمندان داخلی و خارجی هستند. علاوه بر این دو ویژگی، جهت‌سومی وجود دارد که بررسی اندیشه‌های ایشان را در زمینه مهدویت ضروری می‌نماید و آن جایگاه زعامت و رهبری انقلاب اسلامی ایران است که پس از چهار دهه از وقوع این انقلاب، تأثیر شگرف آن همچنان بر جهان و معادلات آن و برای نخبگان جلوه‌نمایی می‌کند. علاوه بر اصل وقوع انقلاب، امروزه همگان معتقدند که آنچه باعث ثبات جمهوری اسلامی و صدور محتوای انقلابی آن به دنیا شده است؛ موضع‌گیری‌های حکیمانه رهبر انقلاب بوده که در ادامه همان خطی مشی بنیان‌گذار انقلاب اسلامی، یعنی امام خمینی بوده است.

آنچه در خوانش جامع اندیشه‌های مهدوی و منتظرانه مقام معظم رهبری اولویت دارد، فهم ماهیت و مؤلفه‌هایی است که در اندیشه انتظار از دیدگاه امام خامنه‌ای وجود دارد. نوشتار حاضر در صدد است به این پرسش بنیادین در منظومه فکری رهبر معظم انقلاب اسلامی در عرصه مهدویت پاسخ دهد که ماهیت و مؤلفه‌های انتظار در اندیشه امام خامنه‌ای چیست. قابل ذکر است که در این زمینه، کتاب‌هایی به صورت عام درباره مهدویت نوشته شده است که جامع‌ترین آن‌ها کتاب «ما منتظریم» (اندیشه مهدویت در بیانات حضرت آیت‌الله خامنه‌ای) (ملایی، ۱۳۹۶) است؛ اما این کتاب‌ها تنها به تدوین بیانات ایشان پرداخته و هیچ‌گونه تحلیل

و بررسی در آموزه‌های آن نیامده است. مقالاتی نیز که درباره اندیشه‌های مهدوی از منظر آیت‌الله خامنه‌ای نوشته شده، در موضوعات دیگری بوده است.

ماهیت انتظار

یکی از تأکیدهای مهم حضرت آیت‌الله خامنه‌ای در مقوله «انتظار»، شناخت معنای دقیق آن است تا جایی که ایشان در لزوم شناخت ماهیت انتظار می‌فرمایند:

انتظار هم که جزء لاینفک مسئله مهدویت است، از آن کلیدواژه‌های اصلی فهم دین و حرکت اساسی و عمومی و اجتماعی امت اسلامی به سمت اهداف والای اسلام است (دیدار با اعضای بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود، ۱۳۹۰/۰۴/۱۸).

در ادامه نوشتار خواهد آمد که میزان کارکرد انتظار، به ویژه در عرصه اجتماع؛ دقیقاً به تلقی مفهومی ما از این واژه بستگی دارد و به همین دلیل ایشان معتقدند که از انتظار ظهور، دو نوع برداشت می‌توان داشت، که یکی برداشت‌های ناصواب است؛ یعنی همان چیزی که توسط دشمنان اسلام به جامعه اسلامی تزریق شده است و دیگری برداشت صحیح. ایشان می‌فرمایند:

دو جور برداشت از قضیه انتظار و ترقب ظهور امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشريف می‌شود داشت؛ یک برداشت منفی و یک برداشت مثبت. برداشت منفی همان چیزی است که استکبار و استعمار در طول سال‌های متمادی کوشش می‌کردند به مردم تزریق کنند. برداشت منفی این است که مردم بگویند که به ما چه و ما چه کاره هستیم که در مقابل ظلم، فساد، کفر، بدی و شرارت بایستیم! ما منتظر خواهیم ماند تا امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشريف خودش بیاید و مشکل را حل کند، این برداشت منفی است. این همان برداشتی است که در طول سالیان متمادی سعی کردند در ذهن مردم مسلمان این را وارد کنند. سلب مسئولیت نسبت به همه شرارت‌ها و بدی‌های موجود در جامعه. یک برداشت، برداشت مثبت و صحیح است و آن این است که اگر امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشريف خواهد آمد، پس هر حرکتی و هر مبارزه‌ای یک امیدی و یک آینده روشنی برای خود خواهد داشت (ملایی، ۱۳۹۶: ص ۱۵۷).

حاصل آن که شناخت ماهیت انتظار بسیار راهبردی است. برای شناخت ماهیت و چیستی انتظار فرج و ظهور امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشريف در اندیشه حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، در ابتدا به شناخت مفهومی و سپس کاربرد اصطلاحی آن در متون حدیثی و آنگاه بررسی ماهیت انتظار در اندیشه

ایشان نیازمند هستیم.

مفهوم انتظار در اندیشه آیت الله خامنه‌ای

در فرهنگ لغات فارسی، «انتظار» را به معنای چشم داشتن، چشم‌داشت و چشم به راه بودن (دهخدا، ۱۳۷۲: ذیل واژه انتظار و معین، ۱۳۷۵: ذیل واژه) معنا کرده‌اند. در فرهنگنامه‌های عربی تقریباً همین مفهوم ارائه شده (زبیدی، ۱۴۱۴: ج ۷، ص ۵۳۹) و نوعی امید داشتن به آینده (مصطفوی، ۱۳۶۸: ج ۱۲، ص ۱۶۶) را در مفهوم انتظار دخیل دانسته‌اند. اگرچه در این بیان‌ها سخن از هدف و غایت انتظار نیست؛ واضح است که وجود هدفی مطلوب و عدم دستیابی به آن، باعث چنین حالتی در انسان شده است. به همین دلیل برخی نویسندگان مهدوی برای آن که این مفهوم را به معنای اصطلاحی آن نزدیک کنند، آن را دقیق‌تر معنا کرده‌اند، از جمله:

انتظار کیفیتی روحی است که سبب پیدایش حالت آمادگی است برای آنچه انتظار می‌رود و نقطه مقابل آن یأس و ناامیدی است. پس هر قدر انتظار شدیدتر باشد، آمادگی نیز بیش‌تر خواهد بود.... (موسوی اصفهانی، ۱۴۲۸: ج ۲، ص ۲۱۸).

حضرت آیت الله خامنه‌ای نیز معنای لغوی انتظار را از نظر دور نداشته و در همین زمینه اظهار می‌کنند: انتظار؛ انتظار، یعنی ترقّب، یعنی مترصد یک حقیقتی که قطعی است، بودن؛ این معنای انتظار است» (دیدار با اعضای بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود، ۱۳۹۰/۰۴/۱۸).

ایشان در بیانی دیگر انتظار را به معنای اشتیاق انسان، برای دسترسی به وضعی برتر و بالاتر عنوان کرده‌اند (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۷۵/۱۰/۰۸) و این بدان دلیل است که انسانی که امید برای رسیدن هدفی در آینده، حالتی به نام انتظار را در او ایجاد کرده است؛ از وضعیت فعلی خود (عدم بهره‌مندی از آن هدف) ناراضی بوده و به دنبال وضعیتی است که با دستیابی به آن هدف، آن وضعیت برای او دلچسب و مطلوب خواهد شد. از همین رو برخی اندیشمندان^۱ برای انتظار دو رکن بیان کرده‌اند که عبارت است از «عدم رضایت به وضع موجود» و «امید رسیدن به وضع مطلوب». نکته مهمی که در مقوله انتظار از منظر امام خامنه‌ای وجود دارد، آن است که

۱. مانند آیت الله مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۷، ص ۳۷۹ به بعد.

ایشان در توضیح معنای انتظار فرج، در معنای لغوی آن توقف نکرده و در بیانات مختلفی به تبیین اصطلاح انتظار ظهور پرداخته‌اند؛ زیرا یکی از معضلاتی که در فهم روایات انتظار وجود داشته و چه بسا باعث سوء برداشت و در نتیجه عدم کارکرد فوق العاده آن شده است، عدم دقت کافی در شناخت مفهوم اصطلاحی انتظار در فرهنگ معنایی معصومان بوده است. این، در حالی است که رهبر معظم انقلاب، انتظار را از واژگان کلیدی فهم دین بر شمرده و فرمودند:

انتظار هم که جزء لاینفک مسئله مهدویت است، از آن کلیدواژه‌های اصلی فهم دین و حرکت اساسی و عمومی و اجتماعی امت اسلامی به سمت اهداف والای اسلام است (دیدار با اعضای بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود، ۱۳۹۰/۰۴/۱۸).

ایشان در بیانی دیگر بدفهمی در این مقوله را از آسیب‌های مهدویت دانسته و اظهار داشتند: کسانی که مغرض و یا نادان بودند، این‌طور به مردم یاد داده بودند که انتظار؛ یعنی این‌که شما از هر عمل مثبت و از هر اقدام و هر مجاهدت و هر اصلاحی دست بکشید و منتظر بمانید، تا صاحب عصر و زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف خودش بیاید و اوضاع را اصلاح کند و مفاصل را برطرف نماید (دیدار با قشرهای مختلف مردم در سالروز میلاد امام عصر، ۱۳۶۹/۱۲/۱۱).

نکته مهمی که باید در بررسی معنای اصطلاحی انتظار در نظر داشت، آن است که اهمیت فراوانی که درباره انتظار فرج آمده است، گویای آن است که مقصود معصومان از این واژه، صرفاً معنای لغوی آن و به معنای چشم به راهی نیست؛ مثلاً وقتی امام صادق عجل الله تعالی فرجه الشریف می‌فرماید: «مَنْ سَرَّهُ أَنْ يَكُونَ مِنْ أَصْحَابِ الْقَائِمِ فَلْيَنْتَظِرْ...» کسی که دوست دارد از یاران حضرت قائم باشد، باید منتظر باشد...» (نعمانی، ۱۳۹۷: ص ۲۰۰)؛ بدیهی است که احراز شایستگی یاری کننده امام زمان، به چشم‌انتظاری صرف نیست و حتماً باید کارایی ویژه‌ای داشته باشد تا افتخار سربازی حضرت ولی عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف نصیبش گردد. این نکته از نگاه مقام معظم رهبری نیز دور نمانده تا جایی که ایشان برای ترغیب همگان به اندیشیدن در ماهیت انتظار می‌فرمایند:

این‌که در روایات ما وارد شده است که افضل اعمال امت، انتظار فرج است؛ یعنی چه؟ مگر انتظار چیست؟ انتظار ظهور حضرت ولی الله الاعظم _ ارواحنا فداه _ مگر چه مضمون و چه معنایی در بطن خود دارد که این قدر دارای فضیلت است؟ (دیدار با قشرهای مختلف مردم در سالروز میلاد امام عصر، ۱۳۶۹/۱۲/۱۱).

از درنگ در مجموعه معارف مهدوی در فرهنگ معصومان علیهم‌السلام، به دست می‌آید که ماهیت انتظار ظهور امام زمان عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف مقوله‌ای بسیار فراتر از چشم به‌راهی است. از همین رو بسیاری از اندیشمندان صاحب اثر در حوزه مهدویت، تلاش نمودند تا در گام نخست، از انتظار معنایی را که مورد نظر معصومان علیهم‌السلام است، شناسایی و ارائه کنند. بر همین اساس از منظر ایشان، انتظار فرج، چشم به راه بودن، همراه با امید و زمینه‌سازی برای پیروزی جهانی و نهایی حق بر باطل، گسترش عدالت و صلح و استقرار حکومت حق در سراسر جهان به وسیله حضرت مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف است (صدر، ۱۴۰۲: ج ۱، ص ۲۹۱ و مطهری، ۱۳۷۳: ص ۱۴).

حضرت آیت‌الله خامنه‌ای نیز بارها از زاویه سلبی وارد موضوع شده و در بیانی هشدارگونه می‌فرمایند:

انتظار فرج معنایش این نیست که انسان بنشیند؛ دست به هیچ کاری نزند؛ هیچ اصلاحی را وجهه همت خود نکند؛ صرفاً دل خوش کند به این که ما منتظر امام زمان علیه الصلاة والسلام هستیم. این که انتظار نیست (ملایی، ۱۳۹۶: ص ۳۰۹).

آنگاه در مقام واکاوی ماهیت انتظار با توجه به متعلق آن، یعنی ظهور حضرت مهدی در بیانات مختلف به صورت‌های گوناگونی انتظار فرج و ظهور را تبیین می‌فرمایند. ایشان معتقد هستند که انتظار ظهور امام زمان عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف به معنای انتظار برای پر شدن جهان از عدل و داد و عدالت برای همه انسان‌ها و انتظار رفع ظلم از صحنه زندگی بشر و انتظار فرا رسیدن دنیایی برتر از لحاظ معنوی و مادی است (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۷۵/۱۰/۰۸) و بر همین مبنا می‌فرمایند:

ما منتظریم؛ یعنی این امید را داریم که با تلاش و مجاهدت و پیگیری، این دنیایی که به وسیله دشمنان خدا و شیاطین، از ظلمات جور، طغیان، ضعیف‌کشی و نکبت حاکمیت ستمگران و قلدران و زورگویان پُر شده است؛ در سایه تلاش و فعالیت بی‌وقفه ما، یک روز به جهانی تبدیل خواهد شد که در آن، انسانیت و ارزش‌های انسانی محترم است و ستمگر، زورگو، ظالم، قلدرد و متجاوز به حقوق انسان‌ها، فرصت و جایی برای اقدام و انجام خواسته و هوا و هوس خود پیدا نخواهد کرد (دیدار در سالروز میلاد امام عصر عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف، ۱۳۶۹/۱۲/۱۱).

به همین دلیل ایشان معتقد هستند که زمانی می‌توانیم حقیقتاً منتظر به حساب بیاییم که

زمینه را برای ظهور حضرت مهدی آماده کنیم.

حال باید دید که مستند تعبیری این گونه از انتظار فرج و ظهور امام چیست. زیرا اگر این تعریف از انتظار فرج را بپذیریم، جنبه‌های کارکردی آن، به ویژه در اجتماع از تعبیر چشم به راهی صرف از واژه انتظار بسی فراتر است. مروری بر احادیث مهدوی معصومان عَلَيْهِمُ السَّلَام گویای آن است که بر خلاف مفهوم لغوی و اذهان عمومی، انتظاری که درباره فرج و ظهور امام زمان عَلَيْهِمُ السَّلَام است، تنها از مقوله احساس و عواطف درونی نیست، بلکه مقوله‌ای از جنس عمل و رفتار است؛ چرا که در عبارات پیشوایان دین، به دفعات جمله «أَفْضَلُ أَعْمَالِ أُمَّتِي أَنْتَظَرُ الْفَرَجَ مِنْ اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ» (صدوق، ۱۳۹۷: ج ۲، ص ۶۴۴) دیده می‌شود. این، بدان دلیل است که امیدواری یکی از عناصر اصلی انتظار محسوب می‌شود و طبیعی است که وقتی کسی دستیابی به هدفی را امید دارد، به اندازه توانایی خود در جهت وصول به آن سعی و تلاش می‌کند و متقابلاً اگر کسی اهل تلاش نباشد، باید در درستی ادعای او مبنی بر منتظر و امیدوار بودنش به صورت جدی تردید کرد. امیرالمؤمنین، علی عَلَيْهِ السَّلَام خطاب به چنین فردی می‌فرماید:

يدعى بزعمه أنه يرجو الله كذب و العظیم ما باله لا يتبين رجاءه في عمله فكل من رجا عرف رجاءه في عمله؛ به گمان خود ادعا دارد که به خدا امیدوار است! به خدای بزرگ سوگند که وی دروغ می‌گوید! چه می‌شود او را که امیدواری در عملش پیدا نیست؟! بنابراین، هر کس به خدا امیدوار باشد، باید، امید او در کردارش آشکار شود (سیدرضی، بی‌تا: خ ۱۶۰).

نکته دیگری که باید در کشف معنای اصطلاحی انتظار نزد معصومان آن را حتماً لحاظ کرد، این است که پیشوایان ما تنها به این که انتظار از جنس رفتار است، بسنده نفرمودند، بلکه به تبیین دقیق‌تر آن نیز پرداخته‌اند. به عنوان نمونه، رسول اعظم صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ در حدیث مهدوی دیگری می‌فرماید: «أَفْضَلُ جِهَادِ أُمَّتِي أَنْتَظَرُ الْفَرَجَ» (بحرانی، ۱۴۰۴: ص ۳۷). تأمل در این سخن شریف و تطبیق با حدیث قبل، گویای این نکته است که انتظار فرج از جنس جهاد و مبارزه است و انتظار فرج به روحیه و رفتار جهادی اطلاق می‌گردد. آنچه این برداشت را تأیید می‌کند، انبوهی از روایات مهدوی معصومان است که در آن‌ها، انتظار و منتظران، با مفاهیمی چون، جهاد، شهادت، مبارزه، بودن در لشکرگاه حضرت قائم و امثال آن وصف شده‌اند و گستره این ادبیات

حماسی خود بهترین گواه بر جهادی بودن انتظار فرج و ظهور قائم آل محمد عَلَيْهِ السَّلَام است. مروری بر اندیشه مهدوی امام خامنه‌ای نیز گویای آن است که ایشان دقیقاً به انتظار، نگاهی حماسی و جهادی داشته و به همین دلیل مکرراً در بیانات خود همگان را به آمادگی برای مبارزه دعوت می‌کنند. از منظر ایشان، انتظار فرج «یعنی کمر بسته بودن، آماده بودن، خود را از همه جهت برای آن هدفی که امام زمان -علیه الصلاة و السلام- برای آن هدف قیام خواهد کرد؛ آماده کردن» (ملایی، ۱۳۹۶: ص ۱۶۹). ایشان دقیقاً بر اساس چنین دیدگاهی است که انتظار را از مقوله عمل و آماده‌سازی و عاملی برای تقویت انگیزه در دل و نشاط و تحرک و پویایی در همه زمینه‌ها می‌دانند. بنابراین، بر اساس آنچه از دیدگاه ایشان درباره ماهیت انتظار به دست آمد، ایشان معتقدند که انتظار ظهور امام زمان عَلَيْهِ السَّلَام مستلزم داشتن روحیه‌ای جهاد گرایانه است و به همین دلیل بیان می‌کنند:

روح انتظار است که به انسان تعلیم می‌دهد تا در راه خیر و صلاح مبارزه کند. اگر انتظار و امید نباشد، مبارزه معنا ندارد و اگر اطمینان به آینده هم نباشد، انتظار معنا ندارد (دیدار در سالروز ولادت امام زمان، ۱۳۶۸/۱۲/۲۲).

همان گونه که مشخص شد، رهبر معظم انقلاب، انتظار را از جنس «جهاد» می‌داند؛ لکن نکته مهمی که در فهم انتظار جهادی باید به آن توجه داشت، دقت در مفهوم «جهاد» است؛ زیرا از جمله کاربردهای امروزه از واژه جهاد معمولاً جنگ نظامی و درگیری فیزیکی است؛ کما این که بابتی در فقه به همین واژه نامیده شده است و صاحب جواهر در تعریف آن می‌نویسد:

بَدَلُ النَّفْسِ وَ الْمَالِ وَ الْأَوْسَعِ فِي إِعْلَاءِ كَلِمَةِ الْإِسْلَامِ وَ إِقَامَةِ شَعَائِرِ الْإِيمَانِ؛ جهاد عبارت است از نثار جان و مال و توان در راه اعتلای اسلام و برپا داشتن شعارهای ایمان (نجفی، بی تا: ج ۲۱، ص ۳).

این در حالی است که مقصود مقام معظم رهبری از جهاد، محدود به این اصطلاح فقهی نیست و ایشان بسی فراتر از این معنا را مورد نظر دارند و به همین وسعت، مفهوم انتظار جهادی نیز در اندیشه ایشان گستره وسیعی را در بر می‌گیرد.

توضیح آن که واژه «جهاد» در زبان عربی به معنای مشقت (راغب اصفهانی، ۱۴۱۶: ذیل واژه جهاد) و زحمت و تلاش توأم با رنج (شرتونی، ۱۴۱۶: ذیل واژه جهاد) است. رهبر معظم انقلاب

اسلامی از همین مفهوم برای معنای مورد نظر خود استفاده و سپس مقصود از جهاد را این طور بیان می‌کنند: «جهاد، یعنی مبارزه برای يك هدف والا و مقدس» (دیدار هیأت علمی و کارشناسان جهاد دانشگاهی ۱۰۱ / ۱۰۴ / ۱۳۸۳). مروری بر سخنان گوناگون ایشان نشان می‌دهد که ایشان بر همین مبنا، زندگی جهادی را مشخص کردن آرمان‌ها و اهداف والا برای زندگی و تلاش حداکثری برای دستیابی به آن می‌دانند (بیانات مقام معظم رهبری در تاریخ ۱۳۷۰/۱۱/۲۹).

یکی دیگر از نکات قابل توجه در بررسی «جهاد» در اندیشه مقام معظم رهبری که در کشف ماهیت انتظار از منظر ایشان، تأثیر به‌سزایی دارد؛ آن است که ایشان معیار جهاد را در «مبارزه» می‌دانند و در سخنی لوازم جهاد را این‌گونه تشریح می‌کنند:

جهاد، یعنی مبارزه. در مبارزه دو چیز حتماً لازم است: یکی این که در آن جد و جهد و تحرکی باشد. انسان در رختخواب یا در پستوی خانه که نمی‌تواند مبارزه کند؛ در مبارزه باید جد و جهدی وجود داشته باشد... دوم این که در مقابلش دشمنی باشد. مبارزه در آن جا که دشمن نیست، معنا ندارد. پس جهاد متقوم بر این دو رکن است... اگر همه این‌ها در مقابل دشمن خدا و دشمن علی لسان‌الله و لسان رسوله و اولیائه علیهم‌السلام باشد؛ می‌شود جهاد فی سبیل‌الله (بیانات در شروع درس خارج فقه ۱۳۷۳/۰۶/۲۰).

همین رویکرد نسبت به مقوله جهاد و گره زدن آن با انتظار فرج، موجب شکل‌گیری مؤلفه‌هایی برای انتظار با رویکرد جهادی در دیدگاه ایشان می‌شود که در ادامه خواهد آمد.

مؤلفه‌های انتظار

با بررسی ماهیت انتظار در اندیشه حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، اکنون می‌توان مؤلفه‌های انتظار را در اندیشه ایشان با آسانی بیش‌تری شناسایی کرد. مقصود از «مؤلفه‌های انتظار» ظهور حضرت مهدی موعود عجل‌الله‌تعالی فرجه‌التقریب، عناصری هستند که به مثابه ارکان انتظار بوده و از به هم پیوستگی آن‌ها گوهر گرانمایه‌ای به نام «انتظار» ایجاد می‌شود. با این توضیح اهم مؤلفه‌های انتظار از منظر آیت‌الله خامنه‌ای عبارت است از انتقاد، اعتقاد، اعتماد و اشتیاق. هر کدام از این واژگان نیازمند توضیحاتی است که بیان خواهد شد:

۱. انتقاد

در بررسی ماهیت انتظار گفته شد که اساساً مقوله انتظار و چشم به راهی در کسی شکل می‌گیرد که هدفی مطلوب را مورد نظر قرار دهد. این امر بدان معنا است که شخص منتظر، به شناخت‌هایی رسیده است؛ شناخت‌هایی که او را از وضع موجودش ناراضی کرده و نگاهش را به قله مطلوبی معطوف می‌کند. مهم‌ترین این آگاهی‌ها، شناخت استعدادهای درونی است که شخص با تفکر در خویش، آن را کشف کرده؛ اما هنوز نتوانسته است آن را در خود به فعلیت برساند. به همین دلیل است که در اسلام بر خودشناسی تأکید فراوانی شده و روایات متعددی درباره آن صادر شده است؛ چرا که این شناخت ارزشمند، مقدمه تلاش برای تغییر خواهد بود. امیرالمؤمنین علیه السلام در این زمینه می‌فرماید:

العارف من عرف نفسه وأعتقها ونزهها من كل ما يبعتها ويوقها؛ عارف کسی است که نفس خود را شناخته و او را از هر چه [از مقصدش] دور و هلاک می‌گرداند آزاد و پاک کند (لیثی، ۱۳۷۶: ص ۵۳).

شناخت بعدی، آگاهی از وضعیت محیط و اجتماعی است که در آن زندگی می‌کند و در عین حال که باور دارد بسیاری از استعدادهایش در جامعه می‌تواند شکوفا شود؛ به وضعیت کنونی جامعه خود معترض است؛ مبنی بر این که چرا جریان جامعه آن گونه نیست که باعث به فعلیت رسیدن کامل استعدادهای نهفته او شود و چه بسا روند جامعه از بروز آن‌ها نیز جلوگیری می‌کند. قرآن کریم نیز از این موانع به «اغلال» تعبیر کرده و یکی از رسالت‌های مهم انبیا را زدودن همین غل و زنجیرها دانسته و می‌فرماید:

...وَيَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَالْأَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ؛ و بارهای سنگین، و زنجیرهایی را که بر آن‌ها بود، [از دوش و گردنشان] برمی‌دارد (اعراف: ۱۵۷).

همین اعتراض است که او را به انتقاد از خود و از محیط اطراف می‌کشاند. در اندیشه انتظار مقام معظم رهبری، این اعتراض و انتقاد، یکی از مؤلفه‌های مهم شکل‌گیری انتظار است. ایشان در سخنی این امر را یکی از خصوصیات انتظار برشمرده و می‌فرماید:

یکی از خصوصیات آنکه در حقیقت انتظار گنجانده شده است، این است که انسان به

وضع موجود، به اندازه پیشرفتی که امروز دارد، قانع نباشد؛ بخواهد روزه‌روز این پیشرفت را، این تحقق حقایق و خصال معنوی و الهی را در خود، در جامعه بیش‌تر کند (دیدار با اعضای بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود، ۱۳۹۰/۰۴/۱۸).

ایشان در برخی از سخنان خود در زمینه مهدویت، به وضعیت موجود جهانی اشاره می‌کنند و با توجه به انسان‌شناسی عمیقی که اسلام عرضه می‌کند؛ جریان فعلی جامعه جهانی و نظم غیر عادلانه حاکم بر آن را که سبب گمراهی بسیاری از انسان‌ها شده است؛ مورد انتقاد قرار داده و می‌فرماید:

انتظار فرج، یعنی قبول نکردن و رد کردن آن وضعیتی که بر اثر جهالت انسان‌ها، بر اثر اغراض بشر بر زندگی انسانیت حاکم شده است (دیدار قشرهای مختلف مردم در روز نیمه شعبان، ۱۳۸۷/۰۵/۲۷).

نکته مهم آن‌که اگر این معرفت برای انسان‌ها رخ ندهند و منزلت آدمی برای خودش روشن نشود، سخن گفتن از انتظار، بیهوده خواهد بود؛ چنان‌که اگر خودشناسی حاصل بشود، اما پس از آن، آفت دیگری به نام «غفلت» از این جایگاه بر او عارض گردد، ظهور انتظار را از اندیشه او نمی‌توان توقع داشت.

۲. اعتقاد

دومین مؤلفه انتظار فرج را باید در «عقاید»ی چون توحید و ایمان به وعده الهی درباره حکومت جهانی حضرت مهدی دانست؛ زیرا اولاً، انتظار، بعد از باور به امر مسلمی در ذهنی آدمی شکل می‌گیرد و ثانیاً، خداوند متعال درباره پدیده ظهور وعده فرموده است:

﴿وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ﴾؛ خدا به کسانی از شما که ایمان آورده و کارهای شایسته کرده‌اند، وعده داده است که حتماً آنان را در این سرزمین جانشین [خود] قرار دهد...» (نور: ۵۵). حضرت صادق علیه السلام در تفسیر این آیه فرمود: درباره قائم و اصحابش نازل شده است (نعمانی، ۱۳۹۷: ص ۲۴).

به همین دلیل عقاید مسلمانان بر این حقیقت است که خداوند متعال هیچ‌گاه خلف وعده نمی‌کند. اعتقاد به امام مهدی و این‌که حتماً روزی ظهور کرده و جهان را از عدالت و دیانت سرشار می‌کنند؛ یکی دیگر از مؤلفه‌ها و بایسته‌های حتمی شکل‌گیری انتظار در جان آدمی است

که با خود برکات فراوانی را به همراه دارد. به همین دلیل در بیانات مقام معظم رهبری بر این نقطه به صورت خاصی تمرکز شده است. ایشان می‌فرمایند:

اعتقاد به قضیه مهدی...، گنجینه عظیمی است که ملت‌ها می‌توانند از آن بهره‌های فراوانی ببرند... عقیده به امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف هم در باطن فرد، هم در حرکت اجتماع و هم در حال و آینده، چنین تأثیر عظیمی دارد (دیدار قشرهای مختلف مردم در میلاد حضرت ولی عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف، ۱۳۷۴/۱۰/۱۷).

نکته دیگری که باید در زمینه اعتقاد به مهدویت و تشکیل و تقویت انتظار موعود به آن توجه کرد، آن است که هر اندازه، عوامل واقع‌کننده حادثه مورد انتظار، واضح‌تر و شفاف‌تر باشد؛ باور به آن قوی‌تر و در نتیجه وضوح این اعتقاد، انتظار نیز پررنگ‌تر خواهد بود. گفتنی است که در عقیده مهدویت شیعه نیز این وضوح کاملاً قابل دسترس است و همین امر سبب شده است تا آیت‌الله خامنه‌ای علاوه بر بیان فراگیری این عقیده در همه مذاهب اسلامی این نکته را عنوان سازند که عقیده مهدویت در مذهب شیعه، بسیار شفاف و دور از ابهام است و همین امر موجب شده است تا آثار این عقیده در میان شیعیان بیش‌تر ظهور و بروز داشته باشد. ایشان در این زمینه اظهار می‌کنند:

فقط مردم شیعه نیستند که منتظر مهدی موعود سلام الله علیه هستند، بلکه انتظار منجی و مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف متعلق به همه مسلمان‌هاست. فرق شیعه با دیگران این است که شیعیان آن منجی را با نام و نشان، با خصوصیات گوناگون می‌شناسند؛ اما دیگر مسلمانان که به منجی هم معتقدند، منجی را نمی‌شناسند. تفاوت این‌جاست؛ و الاً اصل مهدویت مورد اتفاق همه مسلمان‌هاست (دیدار قشرهای مختلف مردم به مناسبت نیمه شعبان، ۱۳۸۴/۰۶/۲۹).

نکته بسیار مهمی که در بیانات مقام معظم رهبری دیده می‌شود، آن است که ایشان همه وظایف فردی و اجتماعی را بر «عقاید» مبتنی می‌دانند و در این بین به زعم ایشان، یکی از برجسته‌ترین باورهایی که در تعیین مسئولیت‌ها مؤثر است، ایمان به تحقق آینده‌ای روشن برای بشر است. ایشان در یکی از بیانات خود بعد بیان این مطلب و برشمردن عقایدی چون توحید و معاد، عنوان می‌کنند که جریان عالم به سمت حاکمیت حق و به سمت صلاح و غلبه آن است و بر مبنای همین مطلب، به درستی چنین استنتاج می‌کنند:

براساس این‌ها، یک نتایج عملی به دست می‌آید و وظایفی بر عهده انسان‌هایی که معتقد به این مبانی‌اند، قرار می‌گیرد. فرق نمی‌کند؛ چه حکومت اسلامی باشد و حاکمیت و قدرت در دست اهل حق باشد؛ چه حکومت اسلامی نباشد (ملایی، ۱۳۹۶: ص ۵۶-۵۷).

نکته مهمی را که در همین مقوله باید مورد توجه قرار داد، آن است که برای این که عقیده مهدویت، بتواند برکات خود را به فرد و جامعه منتظر ارزانی کند، باید دو مطلب را حتماً در نظر داشت: اول آن که اصل این باور و اعتقاد به صورت صحیح درک شود و به فرموده مقام معظم رهبری:

عقیده به امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف نمی‌گذارد مردم تسلیم بشوند؛ به شرطی که این عقیده را درست بفهمند. وقتی که این عقیده به طور حقیقی در دل‌ها جا بگیرد، حضور امام غایب در میان مردم حس می‌شود (سخنرانی رهبر معظم انقلاب، ۱۳۷۴/۱۰/۱۹).

بی‌تردید بسیاری از آسیب‌های حوزه مهدویت، ناشی از عدم درک درست معارف مهدوی و انتظار است. دوم آن که مراقب دسیسه‌های دشمنان مهدویت باید بود و نباید اجازه داد که مبانی مهدویت با مکر و خدعه روشنفکران وابسته به مستکبران جهانی مورد خدشه قرار گیرد. به همین دلیل، حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، ضمن تذکر به این که هر عقیده اصیل و مهمی مورد تهاجم دشمنان قرار می‌گیرد؛ نسبت به این امر هشدار می‌دهند:

امروز دستگاه‌های تبلیغاتی مراکز استکباری دنیا و روشنفکران وابسته به آن‌ها، در سطح عالم این‌طور تبلیغ می‌کنند که هیچ حرکتی در مقابل نظم ظالمانه کنونی ممکن نیست. با فکر انقلاب و آرمان‌گرایی مبارزه می‌کنند و می‌خواهند ملت‌ها را متقاعد کنند که به همین وضعیت کنونی ظالمانه دنیا بسازند و در مقابل آن هیچ عکس‌العملی نشان ندهند. فکر اعتقاد به مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف، نقطه مقابل این تبلیغات غلط و ظالمانه است (دیدار اقشار مختلف مردم به مناسبت نیمه شعبان، ۱۳۸۱/۰۷/۳۰).

نکته قابل توجه دیگر در این زمینه آن است که باورها و عقاید اصیل دیگری نیز هستند که با قرار گرفتن در کنار عقیده مهدویت باعث شکل‌گیری انتظار فرج می‌شوند و باید سهمی هم برای آن‌ها قائل شد. یکی از آن‌ها باور به توانمندی فوق‌العاده انسان و هدف قرار دادن کمال‌نهایی اوست. از مرور بر احادیث و ادعیه و زیارات مهدوی چنین به نظر می‌آید که کسانی حقیقتاً در زمره

منتظران واقعی قرار می‌گیرند که «آرمان‌گرا» باشند و در زمینه اصلاح امور جامعه به کم قانع نباشند و به این ندای فطری خود پاسخ مثبت بدهند. آیت‌الله خامنه‌ای در بسیاری از سخنان خود در زمینه مهدویت بر مقوله «آرمان» تأکید داشته و از زوایای مختلفی آن را تبیین کرده‌اند. به عنوان نمونه، ایشان مقوله مهدویت را مقوله‌ای آرمانی معرفی کرده است که انسان‌ها از ابتدای تاریخ تا امروز، آرزوی تحقق عدالت را داشته‌اند (دیدار کارگزاران، در روز عید مبعث، ۱۳۷۴/۰۹/۲۹). بر همین مبنا روشن است که تنها کسانی حرکتی اساسی و تعیین کننده برای تحقق آن خواهند داشت که در هدف‌گذاری برای زندگی خود، «تفکری آرمانی» داشته باشند و به منافع خود، آن هم در محدوده دنیا بسنده نکنند. در تفکر مقام معظم رهبری زندگی واقعی، دارای چنین رویکردی است:

در این نوع زندگی، هرچه می‌گذرد انسان احساس می‌کند که عمرش تلف نشده است؛ چون برای یک هدف عالی زحمت کشیده است. اگر این هدف یک هدف الهی باشد؛ به بشر برگردد، به آرمان‌های خدایی برگردد، به صلاح و خیر بشر برگردد، به استقرار عدالت و به مبارزه با ظلم و جور مربوط شود؛ احساس می‌کند که به هدف نزدیک‌تر شده است. در پایان راه هم وقتی به پشت سر خود نگاه می‌کند، می‌بیند فرسنگ‌ها به هدف نزدیک شده است. لذا حسرت ندارد و احساس لذت می‌کند. این، زندگی واقعی است؛ زندگی برای آرمان‌ها و هدف‌های والا (دیدار اعضای نیروی هوایی ارتش در روز نیروی هوایی، ۱۳۷۱/۱۱/۱۹).

عقیده دیگری که در کنار باورداشت مهدویت بر بارور شدن انتظار تأثیر مهمی دارد، اعتقاد به عالم آخرت و ترجیح فلاح و سعادت اخروی بر مزایای موقت زندگی دنیوی است. مروری بر نصوص مهدوی نشان دهنده این نکته است که جهان بینی مذکور، یکی از ریشه‌های شهادت طلبی در مسیر انتظار ظهور و همراهی با حضرت است که منتظران امام زمان عجل الله تعالی فرجه الیه آن را از خداوند متعال مسئلت کرده و عرض می‌کنند: «و اجعلنا من أنصاره و أعوانه، الذابین عنه، و المجاهدین فی سبيله، و المستشهدین بین یدیه» (ابن مشهدی، ۱۴۱۹: ص ۱۰۷). حاصل آن که ایمان به مجموعه‌ای از باورهای اصیل، یکی از مؤلفه‌های اصلی انتظار در آموزه‌های اسلامی و منظومه فکری مقام معظم رهبری است که شکل‌گیری راهبرد انتظار بدون آن‌ها ممکن نخواهد بود.

۳. اعتماد

مؤلفه بسیار مهم دیگری که در شکل‌گیری انتظار، نقش کلیدی داشته و سیر منطقی آن پس از انتقاد به وضع موجود و اعتقاد به وجود آینده مطلوب است؛ عنصر «اعتماد» نسبت به وصول به آینده‌ای است که مورد اعتقاد است و پیش از آن در موردش سخن به میان آمد؛ زیرا حتی در صورت اعتقاد به وضع مطلوب و ناخرسندی از وضع موجود، مادامی که علاوه بر توانایی، نسبت به دستیابی به آینده مطلوب خود اعتماد نداشته باشیم و آن را غیر قابل وصول بباییم؛ در این صورت نه انتظاری شکل خواهد گرفت و نه حرکتی به سوی مطلوب. در مورد انتظار ظهور و حکومت مهدوی همین قانون حکم‌فرما است. حضرت آیت‌الله خامنه‌ای درباره این مؤلفه چنین تصریح می‌کنند:

انتظار واقعی، با اطمینان و اعتماد ملازم است. کسی که شما می‌دانید خواهد آمد، انتظارش را می‌کشید و انتظار کسی که به آمدنش اعتماد و اطمینان ندارید، انتظاری حقیقی نیست. اعتماد، لازمه انتظار است و این هر دو، ملازم با امید است (دیدار در سالروز ولادت امام زمان، ۱۳۶۸/۱۲/۲۲).

ایشان در تبیین همین ارتباط بین عناصر مذکور، معتقد هستند:

این امیدی که در دل یک انسان به وجود می‌آید، به برکت ایمان و اعتقاد و یقین به وجود منجی و به حضور منجی، خیلی دارای ارزش و قیمت است. یقیناً مایه حرکت‌های بزرگ در جوامع اسلامی و در جوامع شیعی است (دیدار میهمانان کنفرانس جهانی اهل بیت علیهم‌السلام در روز نیمه شعبان، ۸/ ۱۱/ ۱۳۷۲).

اگر به نقش یقین و اعتماد واقف باشیم، اهمیت این عنصر بیش از پیش در شکل‌گیری ماهیت انتظار، خود را نشان خواهد داد؛ چرا که «اعتماد»، به مثابه سرمایه فرد و جامعه و از عوامل مهم تلاش و تحرک است و بدون آن، حرکت مؤثری در فرد و جامعه به وجود نخواهد آمد. به همین دلیل، فراهم کردن اعتماد به عنوان یکی از زمینه‌های امیدآفرینی و انتظار همواره از بایسته‌های پیشرفت محسوب می‌شود. این عنصر کلیدی باعث شده است تا بر خلاف بسیاری از اندیشمندان جهان که دنیا را رو به سقوط و اصلاح آن را ناممکن می‌دانند؛ دانشمندان مسلمان و به خصوص شیعی، با تکیه بر یقین به وعده‌های الهی و اعتماد بر آن، همواره امید به اصلاح را

در خود زنده نگه دارند و از فرهنگ انتظار، به عنوان عنصری راهبردی برای اصلاحات اجتماعی بهره ببرند. این همان نکته راهبردی است که امام خامنه‌ای به خوبی نسبت به آن اشراف داشته و در یکی از سخنان خود آن را این‌گونه طرح کردند:

برای ما که معتقد به آینده حتمی ظهور مهدی موعود عجل الله تعالی فرجه الشریف هستیم، این یأسی که گریبان‌گیر بسیاری از نخبگان دنیاست؛ بی‌معناست. ما می‌گوییم نخیر؛ می‌شود نقشه سیاسی دنیا را عوض کرد؛ می‌شود با ظلم و مراکز قدرت ظالمانه درگیر شد و در آینده نه فقط این معنا امکان‌پذیر است، بلکه حتمی است (دیدار قشرهای مختلف مردم به مناسبت نیمه شعبان ۱۳۸۱/۰۷/۳۰).

۴. اشتیاق

«حب» و «دوستی» از جایگاهی کلیدی در مجموعه معارف دینی و مهدوی برخوردار است و اهمیت تأثیر گذاری آن به حدی است که برید بن معاویه عجلای چنین نقل می‌کند:

خدمت امام باقر عجل الله تعالی فرجه الشریف بودم؛ يك نفر از خراسان بر آن حضرت وارد شد که پیاده آمده بود. وقتی خدمت حضرت رسید، پاهای خود را نشان داد که پینه بسته بود. گفت: به خدا قسم مرا از این راه دور خدمت شما نیاورده، مگر محبت شما اهل بیت. حضرت باقر عجل الله تعالی فرجه الشریف فرمود: «به خدا قسم اگر سنگی ما را دوست داشته باشد، خداوند او را با ما محشور می‌کند. مگر دین، غیر حب و دوستی است؟! خداوند فرموده: ﴿قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ﴾؛ بگو اگر خدا را دوست دارید از من تبعیت کنید، خداوند شما را دوست می‌دارد و گناهانتان را می‌بخشد (عیاشی، ۱۳۸۰: ج ۱، ص ۱۶۷).

از مبانی و مؤلفه‌های گرایش مهم در تحقق انتظار موعود نیز اشتیاق و علاقه به رخداد ظهور امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف است؛ چرا که اعتقاد و اعتماد به وقوع حتمی هر رخداد، مادامی که با شوق و حب دستیابی به آن همراه نباشد، لزوماً انتظار را در درون آدمی نمی‌رویاند. بنابراین، هر منتظری قبل از آن که منتظر باشد، مشتاق خواهد بود. در بیانات مقام معظم رهبری در زمینه مهدویت نیز بر این عنصر و مؤلفه تصریح شده و بارها ایشان در صحبت از انتظار امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف، از اشتیاق و محبت مردم منتظر نسبت به حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف نیز سخن به میان آورده و فرمودند:

«انتظار به معنای اشتیاق انسان، برای دسترسی به وضعی برتر و بالاتر است و این حالتی

است که بشر همیشه باید در خود حفظ کند و پیوسته در حال انتظار فرج الاهی باشد» (سخنان مقام معظم رهبری، ۱۳۷۵/۱۰/۰۸) و «امروز بحمدالله ملت ما توجّهشان به مقوله مهدویت و وجود مقدّس حضرت مهدی سلام الله علیه از همیشه بیش تر است. روزه‌روز انسان احساس می‌کند در دل جوانان، در میان آحاد مردم، شوق و عشق و ارادت و تذکر نسبت به وجود مقدّس حضرت حجّت سلام الله علیه بیش تر می‌شود» (دیدار قشرهای مختلف مردم در روز نیمه شعبان، ۱۳۸۷/۰۵/۲۷).

نکته آخر در باب دیدگاه رهبر معظم انقلاب در زمینه مهدویت آن است که ایشان از میان مؤلفه‌های انتظار، بر این مبنا و رکن انتظار عنایتی ویژه دارند و به همگان و نخبگان سفارش می‌کنند که با استفاده از زبان هنر سعی کنند به تقویت هر چه بیش تر این مؤلفه پردازند. ایشان می‌فرمایند:

ایمان و اعتقاد مردم هم خوب است؛ منتها تعمیق این ایمانی که مردم به امام زمان _ ارواحنا فداه و علیه الصلاه والسلام _ دارند؛ کار بسیار ظریفی است. باید در این قضیه، با شیوه‌های هنرمندانه تبلیغی وارد شد. به نظر من، بخش مهمّ کار شما، این است. اگر این کار با موفقیت انجام بگیرد و اگر شما بتوانید این عشق و محبّت و سوز و گدازی را که مردم ما به طور طبیعی نسبت به حضرت دارند، در سطح عموم مردم، به خصوص جوانان، با یک نگاه عالمانه و آگاهانه همراه کنید، برکات این کار، لاثعدّ و لاثحصی خواهد شد (دیدار با اعضای بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود، ۱۳۸۲/۰۲/۲۰).

نتیجه‌گیری

بررسی منسجم سخنان مقام معظم رهبری درباره «ماهیت انتظار»، این نکته را به اثبات می‌رساند که از منظر ایشان، انتظار روحیه‌ای توأم با عمل و تلاش گسترده در عرصه فردی و اجتماعی، به منظور زمینه‌سازی برای ظهور و نیز آماده‌باش برای جهادی جهانی در معیت امام قائم است. همچنین از بررسی مجموعه بیانات ایشان، عناصری که به مثابه ارکان تشکیل دهنده انتظار ظهور امام زمان عَجَلُ اللَّهِ سَعَالُ هستند، در چهار مؤلفه «انتقاد»، «اعتقاد»، «اعتماد» و «اشتیاق»، قرار می‌گیرند. باید توجه کرد که انتظار ظهور تنها در صورت تجمیع همه ارکان چهارگانه آن شکل خواهد گرفت و با نبود حتی یکی از این ارکان، انتظار صحیح و مطلوب مبتنی بر معارف اهل بیت تحقق نخواهد یافت.

منابع

قرآن کریم.

۱. ابن مشهدی، محمد بن جعفر (۱۴۱۹ق). *المزار الكبير*، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
۲. بحرانی، حسن بن شعبه (۱۴۰۴ق). *تحف العقول*، قم، انتشارات جامعه مدرسین.
۳. دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۲). *لغت نامه دهخدا*، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
۴. راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۶ق). *المفردات*، بیروت، دارالقلم.
۵. زبیدی، محب الدین (۱۴۱۴ق). *نشر تاج العروس*، لبنان، دارالفکر.
۶. سلیمیان، خدامراد (۱۳۸۹). *فرهنگ نامه مهدویت*، قم، بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود عجل الله تعالی فرجه الشریف.
۷. سیدرضی، محمد بن حسین (بی تا). قم، انتشارات دارالهجره.
۸. شرتونی، سعید (۱۴۱۶ق). *اقرب الموارد*، تهران، دارالاسوه.
۹. صافی گلپایگانی، لطف الله (۱۳۹۱). *انتظار عامل مقاومت*، قم، بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود عجل الله تعالی فرجه الشریف.
۱۰. صدوق، محمد بن علی (۱۳۹۷ق). *کمال الدین و تمام النعمه*، قم، دارالکتب الاسلامیه.
۱۱. عیاشی، محمد بن مسعود (۱۳۸۰ق). *تفسیر العیاشی*، تهران، چاپخانه علمیه.
۱۲. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۵). *الکافی*، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
۱۳. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۴ق). *بحار الأنوار*، بیروت، موسسه الوفاء.
۱۴. محمد، صدر (۱۴۰۲ق). *تاریخ الغیبه الكبرى*، لبنان، دارالتعارف للمطبوعات.
۱۵. مصطفوی، حسن (۱۳۶۸). *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد.
۱۶. مطهری، مرتضی (۱۳۷۳). *قیام و انقلاب مهدی*، تهران، انتشارات صدرا.
۱۷. معین، محمد (۱۳۷۵). *فرهنگ فارسی معین*، تهران، انتشارات امیرکبیر.
۱۸. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴). *تفسیر نمونه*، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
۱۹. ملائی، حسن (۱۳۹۶). *ما منتظریم (خورشید مهدویت در منظومه فکری حضرت آیت الله خامنه‌ای)*، قم، بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود عجل الله تعالی فرجه الشریف.
۲۰. ملائی، حسن و لطیفی، رحیم (زمستان ۱۳۹۰). «جایگاه اختیار و تلاش انسان در پدیده ظهور»، فصلنامه انتظار موعود، قم. شماره ۳۶، ص ۸۹-۱۱۲.
۲۱. موسوی اصفهانی، محمد تقی (۱۴۲۸ق). *مکیال المکارم*، قم، انتشارات مؤسسه الامام المهدی.
۲۲. نجفی، محمدحسن (بی تا). *جواهر الکلام*، بیروت، داراحیاء التراث العربی.
۲۳. نعمانی، محمد بن ابراهیم (۱۳۹۷ق). *الغیبه*، تهران، مکتبه صدوق.
۲۴. لیشی واسطی، علی بن محمد (۱۳۷۶). *عیون الحکم و المواعظ*، قم، انتشارات دارالحديث.
۲۵. سایت اطلاع رسانی حضرت آیت الله العظمی خامنه‌ای. KHAMENEI.IR
۲۶. نرم افزار حدیث ولایت مجموعه بیانات مقام معظم رهبری.

